

KNJIGA I DRUŠTVO: DISKURS O KNJIZI U GRADU NAJSTARIJE KNJIGE U HRVATSKOJ

Primljeno: 17. XI. 2017.

dr. sc. IVANKA KUIĆ
Sveučilišna knjižnica u Splitu
Ruđera Boškovića 31
21000 Split, HR

Diskurs o knjizi u Splitu omeđen je s jedne strane Splitskim evanđelistarom (*Evangeliarium Spalatensi*), najstarijom rukopisnom knjigom u Hrvatskoj, a s druge manifestacijom *Knjiga Mediterana*, koja propituje knjigu u simboličko-metaforičkim granicama povijesti, kulture, gospodarstva, zemljopisa. U koordinatama tako uspostavljenoga semantičkog polja knjige, u rujnu 1915., u okviru *Knjige Mediterana*, organiziran je međunarodni skup pod naslovom *Knjiga i društvo: dijalog o intelektualnoj povijesti Hrvatske* u organizaciji Književnoga kruga u Splitu i Odsjeka za hrvatski jezik Filozofskoga fakulteta u Splitu. Naziv skupa implicirao je teorijsko-metodološku potragu za mjestom knjige u hrvatskoj kulturi i povijesti. Organiziran s ciljem da otvori dijalog o knjizi kao intelektualnoj povijesti i sadašnjosti knjige u Hrvatskoj, skup je dobio potporu prisutnih izlagača za nastavak i u idućim sezonama pod istim nazivom, tj. da se nastavi propitivati mjesto knjige u društvu, posebno s obzirom na tehnološke promjene proizvodnje knjige, čitanje i druge probleme u globalnome svijetu. Kao njegov logični nastavak, od 29. do 30. rujna 2016. g. organiziran je, također u okviru 28. kulturne manifestacije *Knjiga Mediterana*, Drugi međunarodni skup pod nazivom *Knjiga i društvo: socijalna, filološka i intelektualna povijest i sadašnjost knjige*. Organizatori su bili Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za sociologiju i Odsjek za hrvatsku književnost, Književni krug u Splitu i Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Ovom proširenom

izdanju priključile su se još dvije discipline: sociologija, koja se uključuje interdisciplinarno, i informacijske znanosti kojima je knjiga kao medij predmet proučavanja. Interdisciplinarnost je ovdje dobitak jer omogućuje postavljanje različitih pitanja – od mjesta knjige u pojedinim disciplinama, propitivanja kontekstualnih relacija knjige i društva iz vlastitih intelektualnih okvira i pokušaje sinteza koje nadilaze disciplinarne okvire. Ne manje važan element ova dva skupa jest manifestacija *Knjiga Mediterana* kao otvoren kulturni prostor koji već svojim imenom i tradicijom omogućuje diskurs o knjizi.

Povijest knjige, kao zasebna disciplina što se počela razvijati u drugoj polovici XX. stoljeća, pokazala je pozitivnim primjerom da može povezati različite intelektualne tradicije i pristupe, koji se inače zasebno razvijaju i, kao što misli Roger Chartier, da se *samo kroz poticanje višestrukih susreta između disciplina, tradicija i pristupa može ojačati povijest knjige kao intelektualna paradigma*¹ i, dodajmo, osvjeteliti i razumjeti uloga knjige u društvu. Na skupu je bilo prijavljeno 30 izlaganja iz različitih disciplinarnih područja, a među njima i četiri iz inozemstva (Republike Slovenije, Republike Srbije, Republike Crne Gore i Republike Bugarske).

Što pak reći o knjizi i čemu diskurs o knjizi u postmodernome društvu, društvu raznolikih i brojnih diskursa, informacijske i medijske zasićenosti – pitanja su koja se logično nameću. Je li razgovor o knjizi još potreban kao dio naše svakidašnjice ili smo s njim zakasnili, s obzirom na to da moderna tehnologija, elektronički i digitalni mediji bitno i nepovratno mijenjaju naš način života, pa tako i naš odnos prema knjizi? Zaokupljeni bogatstvom sadržaja na internetu, oduševljeni lakoćom pristupa, često se optimistično odričemo rasprave o važnosti i utjecaju knjige na razvoj modernoga društva i ponekad bez empirijskih pokazatelja olako prihvaćamo diskurs o kraju tiskane knjige. Čini se da je u naponu tek povijesni diskurs koji se počeo širiti s razvojem discipline povijesti knjige. Raznolikost sadržaja, činjenice, brzina pristupa internetu kao mediju, informacija kao vrijednost (kao karakteristika informacijskoga društva), naveli su nas na to da propuštamo govoriti o izazovima i učincima moderne tehnologije na nas. Čak i često citirana izreka sociologa i medijskih stručnjaka da moderna tehnologija nije ni dobra ni loša nego da njezin utjecaj proizlazi iz načina na koji je koristimo, zavarava, prebacuje odgovornost na nas i našu upotrebu tehnologije. Je li to doista tako? U vezi s tim upozoravajuća je Nietzscheova izjava: *Ono čime pišemo ima udjela u tome kako nam se oblikuju misli.*²

Ako o knjizi govorimo kao o tiskanome mediju, onda je ona, čini se, na odlasku. Sve okolnosti upućuju na odlazak prvog masovnog medija u povijesti. Međutim, knjiga nije samo medij, ona je i sadržaj i materijalna forma kao kolektivni proizvod i općeprihvaćeni socijalni objekt,³ pa iza te konstatacije o kraju knjige (*end of the book*) ostaje bitno pitanje: kako će se njezin pretpostavljeni nestanak intimno i u socijalnom smislu odraziti na čovjeka. Kakve će se promjene dogoditi u praksama čitanja: generacijski naviknuti na intiman kontakt knjige i čitatelja, jer knjiga je, prema Marshalu McLuhanu, intimistički medij, vjerojatno ćemo doživjeti duboku emocionalnu i kognitivnu promjenu. Naviknuti smo na njezinu materijalnu formu i bliskost s njom, na intimnost susreta s njezinim sadržajem, na atmosferu koju stvaramo dok čitamo, na način čitanja kojim slijedimo misli iz teksta, zamišljamo i razvijamo slike i misli dok čitamo. Knjiga je i vrlo evokativan medij jer nas uz nju vežu brojne uspomene i sjećanja na trenutke života. Tijekom više od dvije tisuće godina povijesti pisanoga medija, u kontinuitetu od Sofokla, protivnika pisma kao uzroka zaborava i žrtvovanja (dijela sebe), sv. Augustina, koji je slušajući riječi *Uzmi i čitaj (Tolle-Lege)* i čitajući odlomak iz knjige doživio duhovnu preobrazbu ili čuđenja Garcilasa de la Vege nad činjenicom da je moguće znati povijest svojeg naroda (narod Inka)⁴ iako ona nije nigdje zapisana, do danas se naš mozak pripremio i privikao na pisanu riječ, razvio specifičan način čitanja i poseban, interaktivan odnos s knjigom kao medijem. Kao i kod usvajanja pisma, ponovno se nalazimo u situaciji da nešto žrtvujemo. Međutim, anketa provedena 2016. među studentima Sveučilišta u Splitu⁵ pokazuje da oni razvijaju različite prakse čitanja i interakcija s digitalnim i s tiskanim tekstovima, u skladu s ciljevima. I druga istraživanja u svijetu pokazuju slične rezultate. Iako čitamo sve više, jer čitamo na internetu, tiskana knjiga još uvijek ima mjesta u našoj kulturi čitanja i našoj svakodnevici.

Tema knjige zaokuplja nas u posljednje vrijeme i kao intrigantno pitanje naše budućnosti, baš s obzirom na uočenu važnost čitanja i potrebu održavanja tzv. *dubinskog* čitanja kao uvjeta naše refleksivnosti, emocionalnosti i maštovitosti. Problem čitanja i razumijevanja teksta nalazi se u tranziciji od individualnog do društvenog problema. I kao što tvrdi Nicholas Carr, internet je *u tolikoj mjeri naš sluga da bi bilo gotovo neuljudno primijetiti da nam gospodari*. Autor navodi riječi Maryane Wolf da *sve finije intelektualne vještine koje je promicalo čitanje i pisanje proširile su naš intelektualni repertoar*. Neuroplastič-

nost mozga je čudesna osobina mozga da se mijenja i organizira, prilagodi na čitanje pa je *tišina dubinskoga čitanja postala... 'dijelom uma'*, drži Carr.⁶

Knjiga se temeljno razumijeva kao komunikacijski objekt povijesti, književnosti i znanosti uopće. Akumulirani efekti discipline povijesti knjige pokazuju da je njezin značaj najčešće razmatran u odnosu na autora, ideja koje prenosi, izdavača, institucijskih problema produkcije i diseminacije. Recentna izdanja R. Chartiera, M. de Certeaua i drugih autora, još od R. Barthesa i M. Foucaulta, stavljaju u središte čitatelja i njegove recepcijske kapacitete te različite oblike čitateljskih praksi. Polazeći od kreativne sposobnosti čitatelja, posebno teorije estetske recepcije, iskustvo čitatelja i društveni kontekst čitanja postaju središnja točka tumačenja povijesti knjige, dok tekst sa svojom apelativnom funkcijom, načinom tiskanja, verzijama i sl. postaje aktivni dio igre. Na pomolu je nova disciplina u radovima D. F. McKenziea, koji upućuju na mogućnost discipline u najširem smislu, s tekstovima kao zabilježenim oblicima i procesima, njihovim prijenosom, uključujući njihovu proizvodnju i prijem što bitno mijenja osnovne postavke o tiskanome tekstu – tekstovi nisu fiksirani nego fluidni.

Nasuprot fragmentiranome pristupu knjizi, model koji je predložio Robert Darnton donio je cjelovit pogled na komunikacijski tijek knjige i povezao sve činitelje u lancu proizvodnje od autora do čitatelja. Sva se ta aktivnost događa u određenim društvenim i kulturnim uvjetima što knjigu povezuje sa širim okruženjem, a model čini relacijskim i kontekstualnim. U tom smislu i ovaj skup slijedi taj model s naglašenom potragom za ulogom knjige u društvu. Unutar toga modela, otvorene su mnoge mogućnosti deskripcije i uočavanje *feed back* veza, kao u kibernetičkom modelu Norberta Wienera te principa autoregulacije, jer nastanak knjige ima svoj cilj – a to je da dođe do čitatelja i bude čitana.

Knjiga se razumijeva kao kolektivni i *socijalni entitet*. Ona je u mnogim kulturama stekla značenje koje se može objektivizirati i oblikuje slične kulturalne prakse koje su u interakciji s društvom promjenjive i moćne. Kulturalne prakse pokazuju kako i koliko određeno društvo ulaže u svoj razvoj. To upućuje na stalnu dijalektiku knjige i pojedinca, knjige i društva. Čini se da u akumuliranom znanju povijesti knjige ipak nije dovoljno shvaćena složena društvenotvorna uloga knjige koja bi se manifestirala promjenom životne prakse i komunikacijskih i socijalnih obrazaca ponašanja čitatelja. Diskurs o

krizi knjige evidentno je prisutan u našoj javnosti. Kompleksan položaj knjige, problemi tržišta knjiga, *knjižarski* kapitalizam, financiranje otkupa knjiga u javnim knjižnicama, potpora izdavaštvu, kultura čitanja, upućuju na potrebu snažnije društvene akcije i bolje razumijevanje važnosti knjige, promociju knjige i čitanja. Ovaj skup nastoji postaviti znanstvene temelje diskursa o knjizi i njezinoj važnosti u društvu, jer znanost još uvijek stvara istiniti diskurs.

U ovom pregledu osvrnut ćemo se na sadržaj izlaganja kako bi javnost dobila uvid u raznovrsnost tema i okvire u kojima se govorilo o knjizi.

* * *

Izlaganja su bila podijeljena u četiri sesije. Uvodno su bile povijesne teme koje su otvorile susret između različitih disciplina, tradicija i pristupa knjizi. Pozvano izlaganje **Zlate Živaković Kerže**, prvo u tome dijelu, otvorilo je pitanje odnosa povjesničara i knjige kao dokumenta u istraživačkom poslu, tj. što će u budućnosti biti s pisanim otiscima jer smo putem interneta i društvenih mreža zasuti brojnim informacijama različite strukture. U kontekstu toga problema, autorica je postavila pitanje prijeti li nam poništavanje sjećanja/osuda uspomene? Hoće li budući povjesničari postupkom uma moći preuzeti ili shvatiti tu količinu informacija, različite strukture i promjenjivosti i kako će to djelovati na buduću historiografiju? **Ana Kovačević** govorila je o glagoljskoj knjizi, tj. *Misalu po zakonu rimskoga dvora* (1483.) kao o početku demokratizacije pismenosti i učenosti te otvaranja prema hrvatskome puku koji nije razumijevao latinsku pismenost i baštinu kasnijega procvata renesansne književnosti u Hrvatskoj. **Katarina Lozić Knezović** izlagala je o sinonimiji kao načinu bogaćenja hrvatskoga leksika na primjeru rukopisnog *Zbornika fra Šimuna Klimantovića* iz 1512., uz prikaz značenja i uloge koju sinonimi imaju u tekstu. Upozorila je na važnost glagoljske knjige za kulturno ozračje i proučavanje jezične povijesti. **Milenka Bukvić** upozorila je na važnost zbirke *Paravia* za razvoj Znanstvene knjižnice u Zadru i zavičajne zbirke *Dalmatica* te posebno na utjecaj zbirke na kulturni život Zadra sredinom XIX. stoljeća. **Marina Vinaj** govorila je o izdavaštvu i o čitateljskim navadama Osječana od začetka tiskarstva 1735. do početka Drugoga svjetskog rata. Ona prati razvoj tiskarstva i njegov utjecaj na osječko kulturno ozračje te prilagođavanje izdavaštva potrebama modernih čitatelja. **Ivanka Kuić** izlagala je o razvijenosti diskursa o knjizi, književnosti i čitanju te njegovu utjecaju na svakodnevni život Splita

u prvoj polovici XX. st. Postavljajući pitanje što knjiga znači u konstrukciji naše svakodnevice, pošla je od teze da knjiga kao rezultat čovjekova oblikovnog djelovanja (na mnoštvo predmeta, interakcija i komunikacija), utječe na konstituiranje različitih sfera života i uređenih formi njihovih pojavnosti. **Mariyana Stamova** govorila je o dobro poznatoj sudbini knjige – zabranama i uništavanju knjiga s osvrtom na događaje u Republici Bugarskoj – cenzuri, zabrani, zapljeni knjiga u drugoj polovici XX. st.

Blok tema s kojima je započeo drugi dan skupa otvorio je niz diskursa o knjizi u suvremenom društvu, od postmodernih teorijskih uvida do pojedinačnih pitanja i zanimljivih i poticajnih uvida. **Ivana Grgić Hebrang** izlagala je o organizaciji i strukturi znanstvenih tekstova, od tablice do tableta. Razvojna linija teksta dobro je poznata iz povijesti pisma i knjige. U crti razvoja teksta i knjige, autorica je naglasila promjenu medija i transformaciju teksta koja se događa u elektroničkom okruženju u cilju aproprijacije novih oblika komunikacije unutar interpretativne zajednice korisnika. **Slavko Harni** predavao je o društvenoj simbolici knjige na temelju Bourdieuovih teorijskih uvida o fenomenu moći kao moći društva, uključujući moć kao pitanje preduvjeta opstanka knjige. Knjiga je tematizirana kao dio simboličkog sustava, simbolički kapital, kao proizvod koji u sebi sadrži simbolički potencijal pisma i jezika i koja je sama simbolički motiv u umjetnosti. **Kristina Silaj** u svom izlaganju postavila je pitanje mogu li knjiga i književnost imati vodeću ulogu u društvenim reformama i promjenama. Autorica zastupa oprezni idealizam i tezu da u suvremenom svijetu, čiji aspekt nije ohrabrujući, humane poruke književnosti mogu preko knjiga, knjižnica, škola i medija dolaziti do čitatelja i djelovati na stvaranje novog svijeta zasnovanog na razumijevanju i međusobnom prepoznavanju. **Jadranka Božić** izlagala je o javnom čitanju romana *Ana Karenjina* na Googleu. To je čitanje poslužilo kao motiv za raspravu o dugoj tradiciji i transformaciji oblika čitanja tijekom povijesti i prilagođavanja mogućnostima novih medija s tezom – čitanje ne može nestati čak i ako nestane pismo. Otvara se pitanje nove usmenosti putem elektroničkih medija.

Treća sesija započela je izlaganjem **Anite Dremel** o recepciji knjiga Marije Jurić Zagorke u hrvatskoj književnosti i kulturnoj povijesti. Naglasila je važnost njezinih knjiga za razvoj ženske čitateljske publike. Raspravu je vodila u smjeru kritike sudova o ukusima i različitim tipovima književne produkcije, posebno se osvrćući na rodni podtekst pogleda na književnost koju su pisale

žene. **Mihael Kovač** ponudio je vrlo kompleksnu analizu bestselera na pet glavnih europskih tržišta knjiga prema jeziku, nastanku i obliku u kojem su objavljeni. Analiza je bila na tragu uočene pojave dva ekosustava knjiga: mješoviti, u kojem egzistiraju različitosti prodajnih kanala i formata i digitalni, u kojem se prodaju i proizvode samo e-knjige i njihovih specifičnosti u suvremenom nakladništvu. Digitalnim ekosustavom dominiraju engleski jezik, mašta, ljubav, fikcija, dok su u mješovitom tipu vodstvo preuzeli većinom nordijski autori. Ipak, zajednička im je karakteristika dvojezičnost. Predložio je hipotezu da engleski jezik i kultura u višim prodajnim razinama stvaraju univerzalni okvir koji određuje strukturu i sadržaj najprodavanijih proizvoda čak i na ne-engleskom jeziku. **Dražen Šaškor** govorio je o moći knjige i problematici dolaska do izvora te moći u vrijeme informacijske zasićenosti. **Albert Bing** svojim je izlaganjem upoznao javnost s trogodišnjim projektom *COURAGE Kulturna opozicija – razumijevanje kulturne baštine neslaganja u bivšim socijalističkim državama*. Time je na skupu otvorio diskurs o knjizi i kulturi neslaganja te oblicima kulturne opozicije u bivšim socijalističkim državama s posebnim naglaskom na značaj i kulturnu i društvenu ulogu knjižnih zbirki. **Boris Badurina i Martina Dragija Ivanović** izlagali su o istraživanju tehnoloških i etičkih aspekata korištenja piratiziranih e-knjiga i o utjecaju standardnih piratskih trendova na tržištu e-knjige, koje su proveli među studentima u Osijeku i Zadru. **Antonija Primorac** upozнала je prisutne s problemom odnosa originala i prijevoda na primjeru prevođenja, falsificiranja i lažne atribucije djela pripisanih A. C. Doyleu, što se događa u novije vrijeme i u Hrvatskoj. U tom smislu autorica je naglasila važnost povijesti knjige kao discipline koja bi se bavila proučavanjima proizvodnje i distribucije te digitalizacije građe, što bi pomoglo proučavanju prijevoda popularnih knjiga.

Četvrta je sesija sadržavala niz izlaganja o vrlo važnom pitanju suvremenog čovjeka, a to je čitanje. Izlaganja su bila zasnovana na provedenim istraživanjima čitateljskih navika i potreba mladih u Hrvatskoj. Izlagači su predstavili rezultate istraživanja i spoznaja za daljnje produbljivanje tih tema. Sesija je započela izlaganjem **Dobrile Zvonarek i Sandija Antonca** o modelu nacionalne kampanje za poticanje čitanja. Na temelju nacionalne kampanje za poticanje čitanja i rezultata istraživanja agencije *Gfk*, autori rada predstavili su svoj model za praktičnu primjenu, nadogradnju i izgradnju odgovarajućeg društvenog okvira za podršku čitanju u Hrvatskoj. **Sanja Stanić i Leon Jelača** predstavili

su rezultate istraživanja na uzorku od 262 ispitanika, učenika završnih razreda osnovne škole i gimnazije. Istraživački cilj bio je praćenje promjena uvjetovanih dobi u čitateljskim navikama, odnosa prema knjizi i značenja knjige. Rezultati predstavljaju osnovni uvid te mogu poslužiti kao polazište budućim istraživanjima. **Josip Miletić i Mateja Jurjević** izlagali su o rezultatima istraživanja provedenog s ciljem utvrđivanja stavova srednjoškolaca i njihovih nastavnika hrvatskoga jezika o problematici školske lektire u različitim hrvatskim regijama. Uz problematiziranje lektire, izlagači su govorili i o mogućim promjenama koje bi poboljšale učeničke čitateljske navike i kvalitetu nastave hrvatskoga jezika. **Mate Jurić i Mirko Duić** predstavili su svoje istraživanje o najposuđivanijim knjigama u knjižnicama u Puli, Rijeci, Zagrebu i Splitu. Istraživanje će obuhvatiti neelektirnu literaturu, korpus od 600 knjiga s obzirom na vrstu knjige, državu, autora te žanr. U svojem izlaganju **Anita Marin** govorila je o novinskim objavama književnih djela početkom Velikoga rata (1914.) kao o doprinosu spoznaji o književnom nakladništvu. Cilj njezina istraživanja bio je korelacija romana objavljenih u novinama naspram onih koji su objavljeni kao zasebne publikacije. **Sonja Avalon, Marijana Mišetić i Nevia Raos** izlagale su o praksi darovanja tiskanih knjiga i izgradnji zbirke za talijanistiku Knjižnice Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U suvremenom svijetu, prema autoricama, knjiga prolazi tranziciju od kulturnog dobra u potrošni proizvod i robu čiji opstanak određuje niz recentnih obilježja svijeta koji se globalizira. **Mirko Duić** izlagao je o praksi i mogućnostima deset hrvatskih knjižnica koje putem svoje *Facebook* stranice preporučuju knjige za čitanje te o čitateljskim reakcijama na te aktivnosti knjižnica. **Branka Radić** govorila je o važnosti digitalizacije građe. U radu je opisala Zbirku muzikalija i audiomaterijala Nacionalne i sveučilišne knjižnice te predstavila rad hrvatskih skladatelja XX. stoljeća. **Sanja Brbora** izvijestila je skup o mogućnostima izrade objasnidbenoga multimedijskog rječnika hrvatske baštine koji bi okupio disperzirano leksičko blago kulture. **Ivana Batarelo Kokić** govorila je o problemu roditelja i društva u digitalno doba: o odnosu djece i suvremenih medija, posebno o digitalnim slikovnicama. Poznata je uloga slikovnice u socijalizaciji, emocionalnom i književnom razvoju djece. Stoga strategije odabira pristupa prilikom odlučivanja o načinu korištenja digitalnih slikovnica, s obzirom na interakciju odrasle osobe i djeteta i važnost interaktivne tehnike čitanja za kasniji školski uspjeh i čitateljsku pismenost, moraju biti promišljene. Predavači su u svo-

jim izlaganjima tematizirali većinu ponuđenih podtema, teorijski i istraživački propitivali probleme povijesnih odnosa i suvremene recepcije knjige te iznosili uvide u sadašnje stanje čitanja i odnosa čitatelja prema knjizi. Nakon održanih prezentacija i diskusija, skup je sažeo svoj rad u nekoliko zaključaka:

– Znanstvenim skupom pod zajedničkim nazivom *Knjiga i društvo* treba nastaviti započeti interdisciplinarni dijalog o knjizi, neovisno o mediju pojavnosti.

– Knjiga se ne javlja u *vakuumu* i uvelike je povezana s procesima i fenomenima nekog društva. Društvo nije statično, pa istraživanje društvenog konteksta koji određuje naš odnos prema knjizi stoji u temeljima svakog pristupa istraživanju značenja knjige.

– Potrebno je i dalje razvijati započetu interdisciplinarnu suradnju društvenih i humanističkih znanosti (povijesti, povijesti književnosti, informacijskih i komunikacijskih znanosti, sociologije, pedagogije, kulturne antropologije, lingvistike, povijesti, književnosti...), na proučavanju knjige i sintezi stavova na naddisciplinarnoj razini.

– S obzirom na digitalno okruženje koje mijenja naše navike čitanja i naše interese, posebnu pozornost treba posvetiti istraživanju čitanja i čitateljske kulture radi razvijanja čitateljskih kompetencija djece i odraslih za susret s budućnošću u svijetu globalnih tehnologija.

– Treba nastojati da skup *Knjiga i društvo* postane platforma za širi dijalog o knjizi u globalnome društvu, o novim tehnologijama i utjecaju tehnologija na oblikovanje knjige, o pristupu knjizi i čitanju, te o sferama globalnog kulturnog utjecaja putem knjige koji bi obuhvatio ne samo Hrvatsku nego i druge europske države.

BILJEŠKE

- ¹ Roger Chartier: *The order of books revisied*. *Modern Intellectual history*, 4, 3 (2007.), 519.
- ² Nicholas Carr: *Plitko: što internet čini našem mozgu*. Zagreb 2011., 35.
- ³ O pragmatičnom sociološkom stavu prema knjizi vidi: Carrera da Silva, Filipe: *Following the Book: Towards a pragmatic Sociology of the Book*. *Sociology*, 50 (6), 2016., 1185-1200. Za G. H. Meada knjiga je intersubjektivni entitet, tj. ona se pojavljuje kao rezultat ljudskog angažmana u okruženju u relacijama međusobne determinacije, dok da Silva u svojoj pragmatičnoj sociologiji kombinira pragmatični fokus na značenje materijalne produkcije s genealoškim interesom za moć i utjecaj.
- ⁴ Garcilaso de la Vega: *Kraljevski komentari o Inkama*. Beograd 1975., 13.
- ⁵ Ivanka Kuić: *Digitalno čitanje – kako čitaju studenti Sveučilišta u Splitu*. Izlaganje na znanstvenome skupu Boys reading, održanom u lipnju 2016. u organizaciji Filozofskog fakulteta u Splitu.
- ⁶ Nicholas Carr, isto. 106.